

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՋ ԵՒ ՇՈԹՈՒԿԱՆՑ ՏՈՂՄԸ

Այս միևնույն Դաւիթ իշխանը նոյն սրահում, որ իշխանական գերեզմանատուն է շատ տոհմերի համար, արեւելեան կողմից՝ Ս. Սարգսի դրան մօտ, կանգնել է մի խաչարձան իւր հօր դամբարանի վերայ. պատուանդանը գորշ, խսկ բուն խաչաքարը կարմիր քարից, նուրբ քանդակուած, նաև խորքում, դաշտի վերայ. շատ գեղեցիկ են քանդակուած անօթները (փարչերը): Խաչի վերին թևերի մօտ՝ երկու կողմից՝ երկու վիշապ, մէկի պոչն էլ վիշապագլուխ: Խաչարձանի ճակատին հետեւալ արձանագրութիւնը կայ.

«Ես Դաւիթ իշխանաց իշխան կանգնեցի զսբ. նշանս, գերեզմանի հաւր իմոյ Գրիգորի ողբ երկրպագեք յաղաթս յիշեցէք»:

Խաչարձանի առաջ՝ ներքեւում ձգուած է մի տափակ քար, որի տակ ամփոփուած էր ննջեցեալը և վերան գրուած. «Գրիգոր»:

Խժկոնից վանքի արձանագրութիւնը ոչ միայն հաստատում է այս խաչարձանի տուած տեղեկութիւնը Դաւիթ իշխանի հօր անուան մասին, այլ և մանրամասնութիւններ նորա անձի և զաւակների. «Դաւիթ որդի Գրիգորոյ զաւրավար ամիր սպասաւարին Զաքարիայի» իւր զաւակներին՝ Գրիգորի և Գայլ Շէրպարիքի(1) հետ տալիս է Վահանաճի գիւղի կէսը Ս. Սարգսին՝ յիշատակ իւր և ծնողներին և ստանում հայր Յովհաննեսի, վարդապետի(2) և միւս միաբանների կողմից բոլոր եկեղեցիների պատարագները ամէն տարի Դաւիթի և Յակոբայ, Պողոսի և Պետրոսի եւ Շողակաթի տօներին (պատկ. 13. ձախ կողմի արձ.): (3):

1. : Յանուն այ ՈկԳ: Թուականիս:
2. : Ես Դաւիթ որդի Գրիգորոյ զ
3. աւրավար ամիր սպասաւարին Զաք
4. արիաի տեսի զպայծառութի սբ
5. ուխտիս Խժկաւնից ես եւ որդիք իմ
6. հարազատք Գրիգոր և Գայլ Շէր
7. պարիք եւ էտու զիմ զսէփհական
8. զգիւղն զՎահանաճիղը(1) զկէսն
9. ի սբ Սարգիս յիշատակ ինձ և ծն
10. ողաց իմոց վասն ողո հայրս Յովհ
11. նէս եւ վարդապետս եւ այլ միաբա
12. նքս հաստատեցին զԴաւթի եւ զ
13. Յակոբայ զՊաւղոսի և զՊետրո
14. սի եւ զսբ Շողակաթին զպատարա
15. զն յամենայն ամի ող լինի յամ
16. ենայն եկեղեցիքս ինձ առնել ան
17. խափան էթէ ոք հակառակի ի հար
18. անց եւ կամ ի պատրոնաց եւ զի
19. մ զյիշատակս խափանէ ողչա
20. փ ամ. աւրհնած է այնչափ այն մարդն
21. (գարնէղի վերայ) անիծեալ է:

Այս բոլոր արձանագրութիւնների մէջ, Դաւիթ անունով իշխանին մենք նոյն անձնաւորութիւնն ընդունեցինք. արդեօք համապատասխան է այդ իրականութեան և հիմք ունինք այդպէս ընդունելու:

Նախ Զաքարիա մեծի կողմից Հաղարատի ՈՄԹ. և Խժկոնից Ոկ Թուականների արձանագրութիւնների մէջ Դաւիթը կոչուած է որդի Շոթակայ. այդպէս է անուանում ինքն իրեն նաև Դաւիթ Սանահնի ՈՂԱ. Թուի արձանագրութեան մէջ, խսկ Բռնաւորը իւր յիշատակարանի մէջ Դաւիթ «Շոթոկանց»: Յաճախ է պատահում արձանագրութիւնների և յիշատակարանների մէջ, որ «որդիք» կամ «թոռունք» այս ինչի կամ այն ինչի ազդանուն կամ տոհ-

(1) Մեզ թուում է արձանագրութեան «Գայլ Շէրպարիք» մի անձն է երկանուն:

(2) Վարդապետը հաւանորէն Պաւղոսն է, որ յիշուած է աւետարանի յիշատակարանի մէջ:

(3) Խժկոնից վանքին եւ նորա արձանագրու-

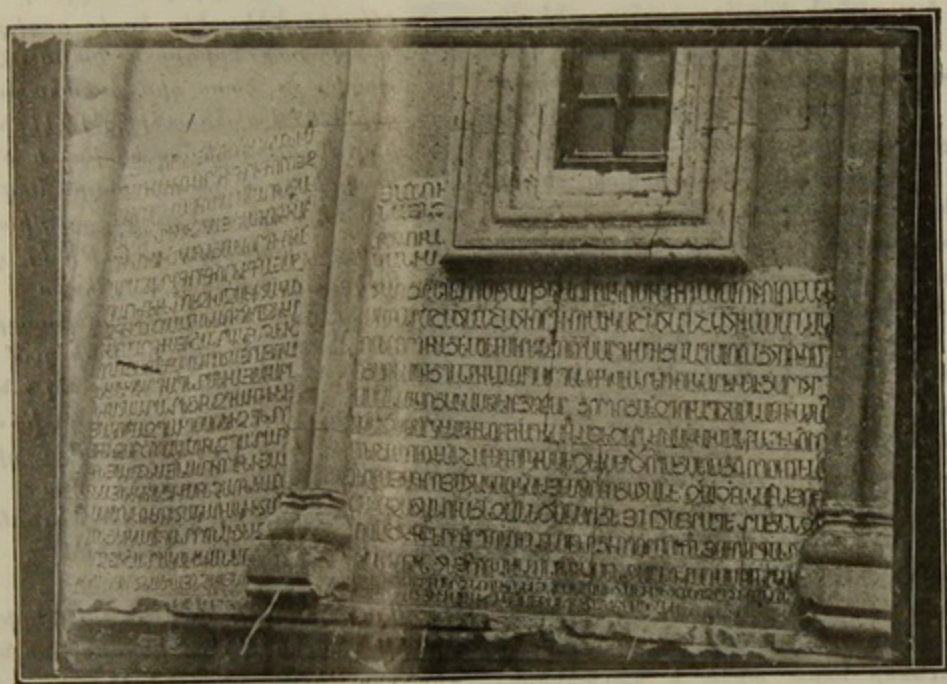
թիւների ամբողջութեան մասին աւանմին յօդուած պիտի գրենք:

(1) Զորորդ տողում «զպայծառութի» բառի մէջ

մի նշանակութիւն ունի. օրինակ Գրիգոր Անուարդեցու դէմ Ստեփանոս Օրբէլեանի զլխաւորութեամբ գումարուած ժողովի ձեռնարկին ստորագրում են «որդիք բարեպաշտ իշխանին Պոռչայ» Պապաք եւ էպիս. մինչդեռ էպիս. Պոռչի թոռն է եւ ոչ որդին⁽¹⁾: Դրածորի դպրոցի Յունան գրելը իւր յիշատակարանը թուագրում է ի միջի այլոց՝ «իսկ ի տեղւոյս տէրութեան թոռանց մեծին Պոռչա Ամիր-Հաստնա եւ Զումալի», իսկ նրանք Պոռչի թոռնորդին

դի Շոթոսկայ» պէտք է հասկանալ հոմալոր «Դաւիթ Շոթոսկանց» արտայայտութեան, այսինքն իբրեւ ազգանուն:

Ապա տեսանք, որ Սանահնում խաչարձան կանգնող Դաւիթ իշխանի հօր անունը Գրիգոր է, ինչպէս իմ կողմից վանքի ՈկԳ. թուականի արձանագրութեան Դաւիթ զօրավարի, և որովհետեւ սորա որդու անունն էլ Գրիգոր է, ինչպէս և Շոթոսկանց Դաւիթինը, պապի անունով և թոռ կոչուած, երկուսն էլ կապուած Սանահնի

Պատկ. 13

են⁽²⁾: Պոռչի «թոռն» է կոչուած Գեղարդի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ ապրում էր 1475 թուին, Պոռչից մօտ 200 տարի յետոյ⁽³⁾: Այդպէս էլ այստեղ «Դաւիթ որ-

և իմ կողմից հետ, իրուամբ եզրակացնել կարող ենք Դաւիթ Շոթոսկայ որդու, խաչարձան կանգնող Գրիգորի որդի Դաւիթ իշխանի և իմ կողմից Դաւիթ զօրավարի անձնաւորութեան նոյնութիւնը:

ւր միացած է քի ծոցի հետ: Ութերորդ տողում դ եւ ք մի եւ նոյն ծոցի վերայ միացած, եւ զի բոլորակի ներքեւի հորիզոնականը. մեզ թոււմ է զրիջը սխալուել է եւ այդ ձեւով ուղղել իւր սխալը. այդ դէպքում պէտք է կարգաւ «զվահանառճի զկէսն» Բանանկերորդ տողում ան կոտրած: Արձանագրութեան դաշտը սպիտակցրած է, բայց յետոյ:

(1) Օրբէլեան. Դուկ. հրատ. 463: Մեր «Խաղբակեանք». եր. 145. 183:

(2) Մեր «Խաղբակեանք». 200—202:

(3) Անդ. 232:

Դաւիթ Շոթոսկանցը ՈԶԵ. թուականին զեռ ևս կենդանի էր, երբ նորա հովանաւորած ազատներից Բոնաւորը և Տղատիկինը գրել են տալիս իրենց աւետարանը և նուիրում Տ. Աբաս եպիսկոպոսի եւ Պաւղոս վարդապետի ձեռքով իմ կողմից վանքին: Չորս տարի յետոյ՝ ՈԶԹ (=1240) թուականին նոյն ամուսինները նուիրում են մի այգի ևս և արձանագրել

տալիս Ս. Սարգսի պատին. բայց այստեղ Բոնաւորը չէ յիշում այլ ևս Դաւիթ իշխանին, այլ նորա որդի «պարոն» Դրիգորին միայն, որի «ողորմութեամբ» նա կատարում է իւր ընծայարարութիւնը: Այստեղից կարկանդակ կարող ենք, թէ արդէն մեռած էր Դաւիթ և իշխանութիւնն անցած նորա աւագ որդուն⁽¹⁾: Այնուհետև չունինք տեղեկութիւն այս տոհմի մասին:

Փ.

Այստեղ իսկապէս պէտք է վերջանար մեր խօսքը. բայց ձեռքի տակ ունինք մի գործ, որ կարծում ենք Իգնատիոսի հետ պիտի կապել, թէև և հաստատուն կերպով պնդել չենք կարող թէ նորանն է:

Պատերազմի ընթացքում մեր ձեռքով իջմիածին է բերուած և մատենադարանին յանձնուած Ղարաբաղի Մեծչէն գիւղի նըշանաւոր «կարմիր Աւետարան»ը, որ թուականով երկրորդ հին ձեռագիրն է Հայոց մէջ, գրուած ՅՄԸ (= 909) թուին «ի կոստանդիանոպոլիս ի ձեռն Թութաեւլի ծառայի ծառային Քի. Տն. Աշոտոյ»: Բուն աւետարանը իւր մէկ հատիկ մանրանկարով, բնականաբար, այստեղ մեր քննութեան նիւթ լինել կարող չէ, բայց նորան կցուած է 5 թերթ, 10 խորաններով, և Մատթէոսի ու Ղուկասի սկզբնաւորութիւնների առաջին թերթերով:

Նորոգութեան այս յաւելումը, թէև թուական չունի, բայց ցուցումներ ունինք որոշելու նորա ծագման մօտաւոր ժամանակը. խորաններից մէկի (5ա) գերանների վերայ կանաչ դաշտում գեղին գոյնով գրուած է, «Ոհ Թաթար, վայ առուն որ եկիր, անցուցեր դաշխարհս Ոհ ներեցեր Ած. անշափ արիւնհեղութիւնս»: Այս խօսքերը կարող են գրուած լինել մօտաւորապէս 1236-1242 թ. թ. կամ քիչ յետոյ, Թաթարների արշաւանքի անմիջական ազդեցութեան տակ՝ նրանց նուաճողական

ընթացում. այդ թուականներից յետոյ արդէն հայ իշխանները համակերպուել էին նոր պայմաններին և ոչ միայն ենթարկուել Թաթարների իշխանութեան, այլ և հաշտութեան պայմանների համաձայն իրենց զորքերով մասնակից նրանց դէպի Փ. Ա. սիւլայի խորերը՝ երգնկա, Սեբաստիա, Կեւսարիա կատարած արշաւանքներին⁽¹⁾:

Ժամանակի այսպիսի որոշման միանում է և ուրիշ հանգամանք՝ խորանների նկարչի անունը. Եւսերիի և Կարպիանոսի թղթակցութեան վերջում, գրուած փոքր երկաթագրով, գրիչն աւելացնում է, 2ա. «Եւ զԻգնատիոս յոքնամեղ գրիչ յաղաթ(?) յիշեա ով տր. իմ, և ղու յիշեալ լիցիս ի տր. ամէն»: Երկրորդ անգամ նկարիչը յիշում է իւր անունը 6ա. խորանի գերանների վերայ (պսակ. 14). «Ած. ողորմեա ստացողի սորա և մեզ», ներքեւի գերանի վերայ. «Տր. Ած. ողորմեայ Իգնատիոսի: ամէն», շատ նման Իգնատիոս Հոռոմոսցու խոշոր երկաթագրով գրութեան: Եւ վերջապէս երրորդ անգամ իրեն յիշում է 6բ. նկարած խաչի (պսակ. 15) տակ, ներքեւի գերանի վերայ. «Սուրբ նշան աւգնեայ մեղաւորիս Իգնատիոսի», ինչպէս Իգնատիոս Հոռոմոսցին Հաւուց Թառի աւետարանի խաչի տակ գրել էր «բարեխաւս Իգնատիոսի»:

Սրանց վերայ աւելանում է ևս հետեւեալը. աւետարանիս մէջ ունինք միջին, ուղղանկիւն երկաթագրով այսպիսի մի յիշատակարան. «Արգ ևս յամենայնի նուաստ տր. Սարգիս ստացյալ սբ. աւետարանս անջինջ յիշակ(?) ինձ և իմ ծնաւդացն որք ընթեռնոյք յիշեցէք ի Դս.»: Ո՞վ կարող է լինել այս տէր Սարգիսը: Գրութիւնից դատելով ժամանակակից է նա Իգնատիոս նորոգող նկարչին, և որովհետև վերև տեսանք, որ նա իւր մեկենասին «տր. իմ» է անուանում, անհաւանական չէ, որ հէնց յիշատակարանի տէր Սարգիսը լինի աւետարանի նորոգել տուողն ու երկրորդ ստացողը: Ա՛րգ, մեր Հոռոմոսցի Իգնատիոսին ևս ժամանակակից է Անիի արքեպիսկոպոսներից Տէր Սարգիս, որի անուան յիշատակութիւնն ունինք ԶԺԱ.

(1) Ըստ այսմ Շոթականց տոհմի հետեւեալ ճիւղագրութիւնը կը ստանանք.

Շորաիկ կամ Շորոսիկ

Դաւիթ. Վաճեիկ(կինը?). Սարգիս և Շեղաբիւհ.

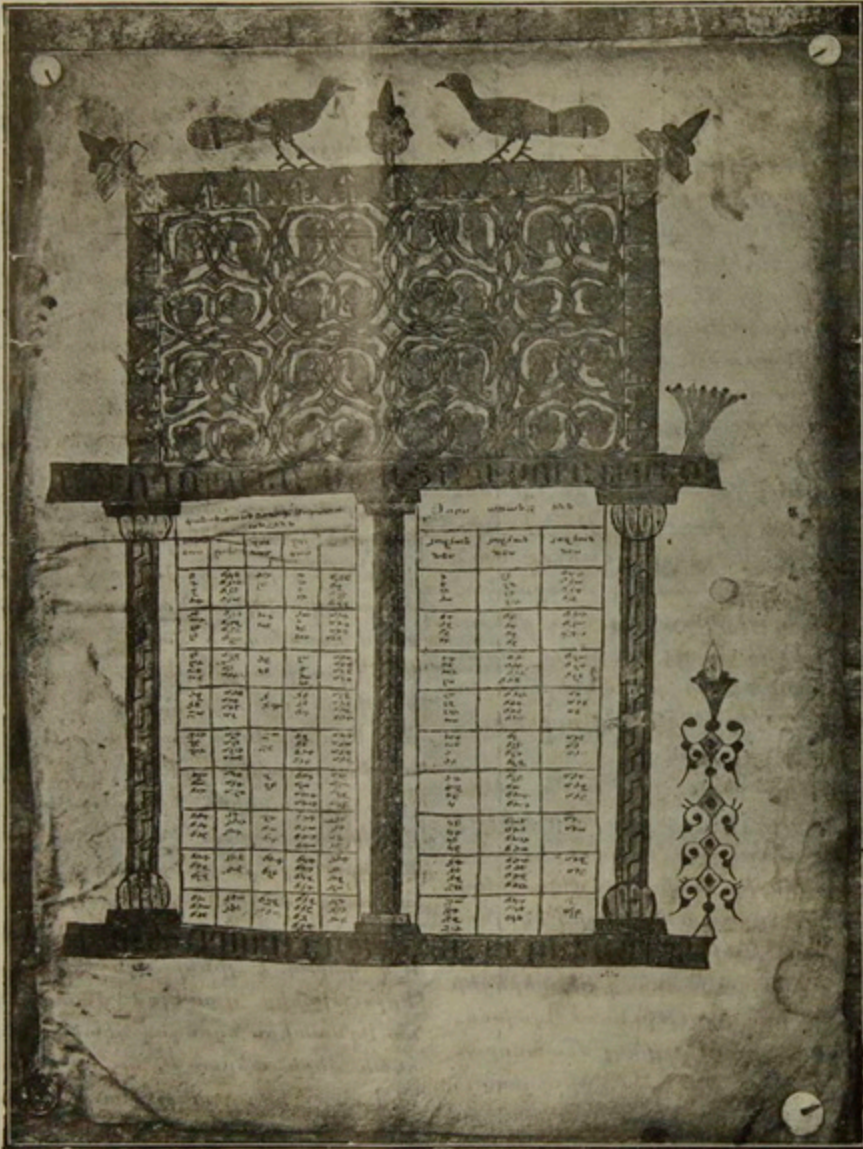
Դրիգոր, Դայ-Շեղաբիւհ (մի՞ անձն):

Աճրատ, Արշուկ, Արգուխարուն:

(1) Գանձակեցի՝ Ղուկ. հրատ. 264 | 5 — 269: Տես ևս մեր Խաղաղեանք եւայլն, եր. 19, ծանոթութիւն:

(= 1262) Թուին Բագնայրի արձանագրու-
թիւնների մէջ, իսկ Ալիշան մեզ անյայտ
աղբիւրների հիման վերայ նորա ժամա-
նակը նշանակում է 1245-1276 թ.։ Այս
բոլորը զարթեցնում են մեր մէջ երկու Իզ-
նատիոսների նոյնութեան միտքը։

բական և Թուլունների ձեւակերպութեամբ
սառսնեան յետին աւանդների հետ կա-
պուած, եւ մասամբ, գուցէ, այդ պարզ,
գլխաւորապէս կինեմարիումով զօգարուած,
խորանները Իզնատիոսի աշակերտների գոր-
ծերը լինին. այդ ասել կարող ենք, յատ-

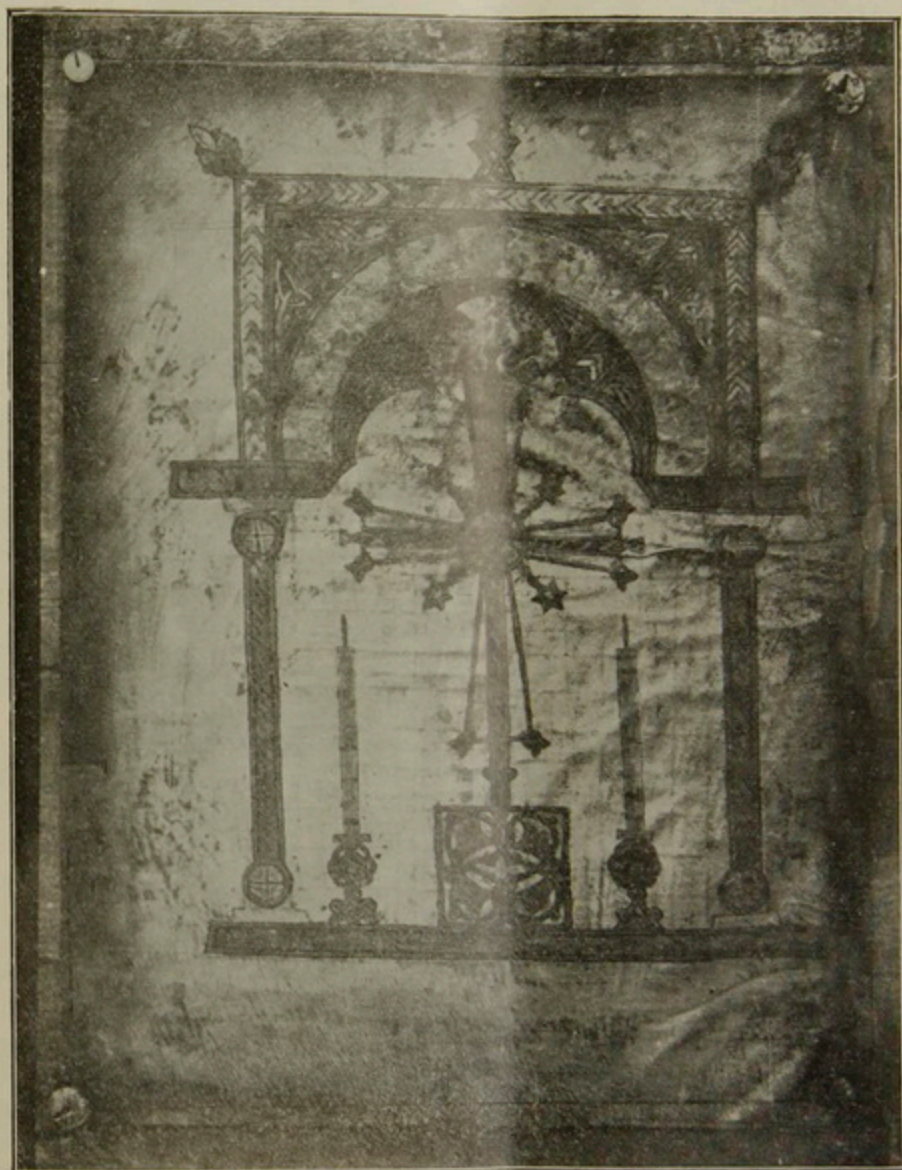
Պատկ. 14

Բայց նոյնացման մտքի դէմ կայ լուրջ
դժուարութիւն եւս, որ երկու արուեստ-
ների տարբերութիւնն է։ Սակայն այդ տար-
բերութիւնը կարող է մասամբ օրինակի
ազդեցութեան հետեւանք լինել, որ ան-
պայման հին է, երկրաչափականով արա-

կապէս, Մատթէոսի և Ղուկասի սկզբնա-
ղարդերի նկատմամբ, որ տարբեր են նաև
խորանների արուեստից, բայց ժ.Գ. դարու
արեւելեան Հայաստանի առանձնայատկու-
թիւններով։ Թէական համարելով այս բո-
լորը, աւելորդ չհամարեցինք, որպէս հա-

մեծատուփեան նիւթ, տալ եւ Մեծէնի «կարմիր Աւետարանի» նորոգութեան մանրանկարչութեան մասին համառօտ տեղեկութիւն մի քանի լուսանկարների հետ, ապագային թողնելով նորագիւտ փաստերով խնդրի վերջնական պարզաբանութիւնը:

Երկու սեան վերայ, լիւնեաթի մէջ երեք հիւսկէն բոլորակ եւ երկու կէս բոլորակներ: Կամարի մէջ ծիածան, անկիւններում եռատերեւի ցօղուններից հիւսուածք: Ծակատի եռատերեւի երկու կողմից մի մի սիրամարգ: Եռատերեւի թերթերի հպման

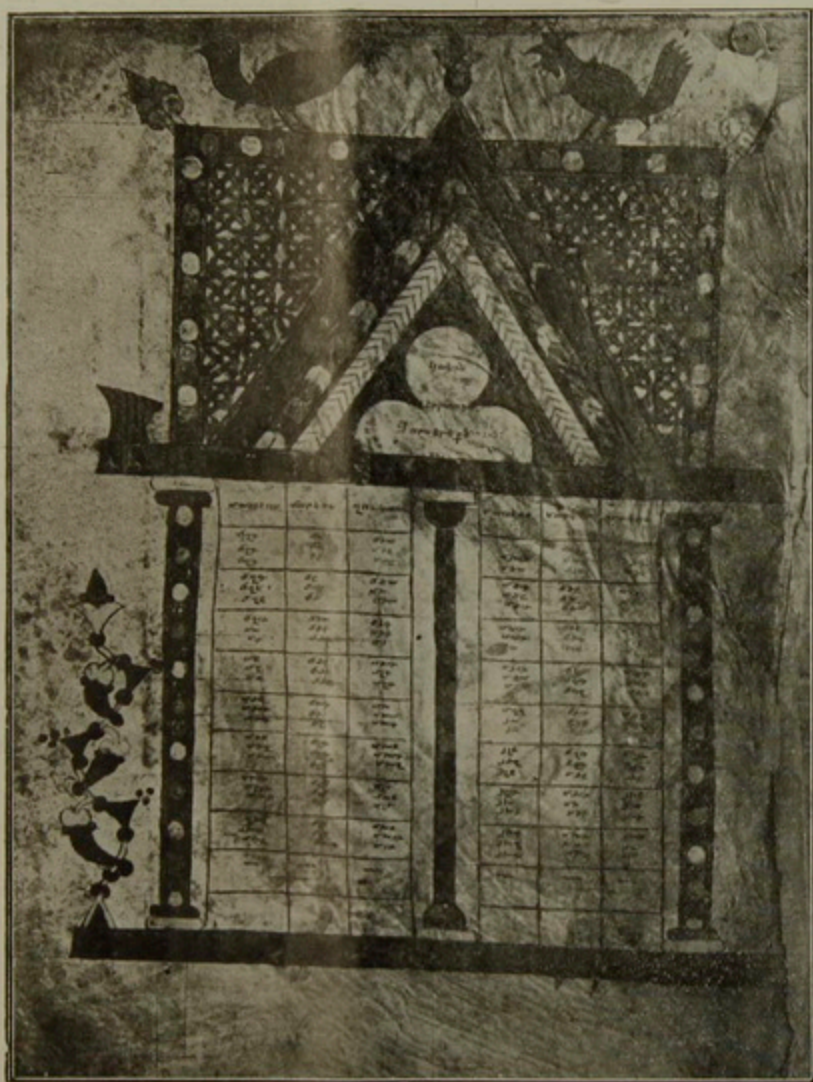
Պատկ. 15) Կարմիր Աւետարանի մի միջնադարյան ձևի վրա նկարված «Ա» նշանը, որի վրա կարմիր գնդակով, Աջ սեան կողքից պայմանական ծառ պտուղներով և երեք մեծ ծառերով (առաջինը՝ ծառի անունը անհայտ, երկրորդը՝ ծառի անունը անհայտ, երրորդը՝ ծառի անունը անհայտ) պատկերված է:

Եւսերիւ եւ Կարպիւնոսի թղթակցութեան միայն երկրորդ երեսը կայ, «եւ վիզնաթիոս յօքնամեղ եւայլն» յիշատակարանի հետ, որ մէջ բերինք վերև: Խորանք

անկիւնում մի մի կարմիր գնդակով, Աջ սեան կողքից պայմանական ծառ պտուղներով և երեք մեծ ծառերով (առաջինը՝ ծառի անունը անհայտ, երկրորդը՝ ծառի անունը անհայտ, երրորդը՝ ծառի անունը անհայտ) պատկերված է:

գրուած է երեքքառորդական բոլորակի մէջ. կամարի զարդը ծիածանի բեկուած ճառագայթներ, ճակատի կեղրոնում անօթի երկու կողմից մի մի կաքաւանման թռչուն, պարանոցները, թեւերը մէջքի վերայից և պոչի մօտ մանեկաւորած: Լիւնետի վերայ քառանկիւնի խորանի ան-

սանցքում: Ճիշդ սորա նման է «կանոն երկրորդ յօրս երեքն» միայն խորանը չորս սիւների վրայ, եւ տախտակի վրայ ձախ կողմից, բացի ճակատի երկու կաքաւան-րից, մի երրորդ կաքաւ եւս, մանեկաւորած, գլուխը յետ է դարձել, չատ նման ժ. զարու փղոսկրէ կազմով աւետարանի

Պատկ. 16

կիւններում մի մի մեծ երկրաչափական հիւսկէն վարդեակ, նրանց մէջտեղը եւ ներքեւի անկիւններում մի մի փոքրիկ վարդեակ ութ ճառագայթի խաչաձևով. համաբարբառը երեք սիւներով. ձախ կողմից ներքեւում պոյմանական մի ծառ լու-

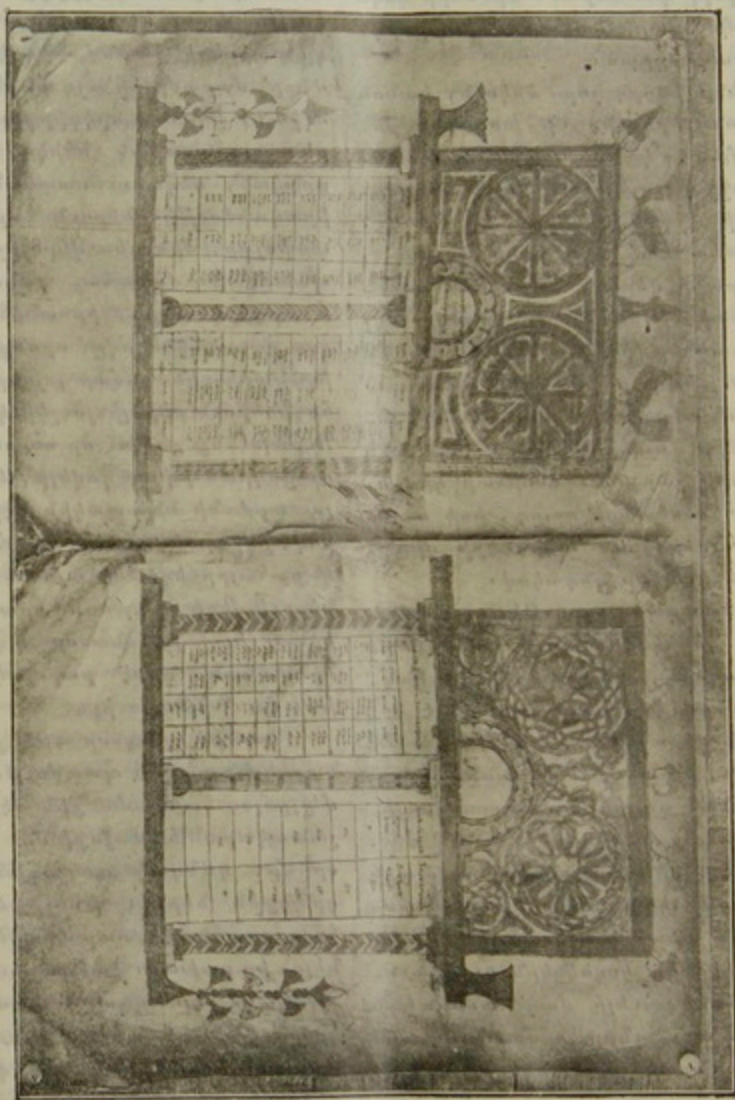
մի կաքաւին: Սիւների խոյակները կիսաբոլորակի վերայ տափակ տախտակ, իսկ խարխիսներում ընդհակառակը: Պոյմանական ծառն այստեղ աջ կողմն է: Այս խորանի տախտակների վերայ է գրուած «Քս. Ած. ողորմեա Իգնատիոս նկարչի

ամէն», եւ «Տր. Ած. ողորմեա ստացողի սորա ամէն»:

«Կանոն երրորդ յորս երեքն» (պատկ. 16) արժանի է ուշադրութեան ճակատի երկու սճաւորած եւ կռուելու պատրաստ աքաղաղներով, պարանոցները եւ պոչե-

«Կանոն հինգ յորս երկուսն» մի խորանով, «Կանոն զ. երրորդ յորս երկուսն» եւ «Կանոն եւթն յորս երկուսն» երկուսը միասին մի խորան (պատկ. 17). սխեմերը իրենց խարիսխներով եւ խոյակներով նման նախընթացներին, սխեմերի բունները զար-

Պատկ. 17

րը մանեկատրած: Խորանի հիմք կազմող տախտակի վերայ գրուած է. «Մեղայ քեզ Ած. ողորմեայ ինձ Ած.», իսկ ներքեւի տախտակի վերայ. «յորժամ դայցես ի սոսկալի աւուրն»: Սրան համապատասխան է կանոն չորրորդը, գեղեցիկ եւ մըրզով լի (կարմիր գնդակներ) կողովով:

զարուած են պարանահիւսով կամ ծիածանի գոյների բեկումներով: Նման են նաեւ երկու խորանների լիւնեաները, վերեւի անկիւններում մի մի վարդեակներով. միայն ձախ կողմինը բոլորակի մէջ ութ ճառադայթներով, միջին տարածութիւնը ութ եռանկիւնու բաժնուած սուր ծայրերով դէ-

պի կեղորոնն ուղղուած մի մի եռատերեւով, իսկ աջ խորանի վարդեակները հիւսկէն բոլորակներն մէջ ութ ոճաւորուած ձուածներով: Խորաններն ալ և ձախ շուսանցքների կողմից, գերանի վերայ մի մի կողով, լայն բերանով և երկու անգամ գօտեւորած: Ծակատի թռչունների պարանոցներն ու պոչերը գօտեւորած. սիւնների կողքերի մի մի պայմանական ծառազարդ, բունները օղակաւորած:

«Կանոն Ը. երրորդ յօրս երկուն, կանոն թ. երրորդ յօրս երկուն» մի խորանով բոլորովին նման «կանոն տասներորդ» ին. միայն առաջինը չունի աջ կողմի կողովը. տասներորդի գերանի վերայ գրուած է. «Ած. ողորմեա ստացողի սորա եւ մեզ», ներքին գերանի վերայ. «Տր. Ած. ողորմեայ իզնատիոսի: ամէն»: Կողովի մէջ կարմիր գնդակներ (խնձոր, նուռ), Խորանի տարածութիւնը ցողունների հիւսուած է մէջտեղում տերև, իսկ շրջանակը կանաչ և կարմիր գոյներով մէջը զարդարուն եռանկիւնների շարք է. ճակատի կեղորոնում մէկը հիւսուածքի զարդ, իսկ տասներորդինը հնգատերև, տերևների միացման տեղում կարմիր գնդակով:

Կանոնների զարդագրութիւնը վերջաւորուած է գեղեցիկ ձևակերպուած մի խաչով, եռամասնեայ կամարի վերայ կալմուած խորանով, որ հաստատուած է երկու սիւնների վերայ (պատկ. 15): Այս և միւս սիւնները, ինչպէս և եռամասնեայ կամարը, երևան են գալիս մեր ճարտարապետութեան և մանրանկարչութեան մէջ ԺԱ. դարից սկսած. մեր խորանների օրինակն էլ իւր ամբողջական ձևակերպութեամբ այդ դարի հետ պիտի կապուած լինի, թէև մի քանի մոտիւններ՝ կողովներն ու ոճաւորած թռչունները աւելի վաղ՝ ասորական և սասանեան աւանդներ են մատնանշում: Խաչը հաստատուած քառանկիւնի պատուանդանի վերայ, որ զարդարուած է բուսական օրնամենտով. երկու կողմից գեղեցիկ աշտանակների վերայ հաստատուած վառուող, զարդարուն մոմերով: Ներքին տախտակի վերայ եղած յիշատակութիւնը նկարչի անուան՝ տեսանք վերև:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐԲԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ
Էրմիւսիմ, 1932

Վ. Ե. Զ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՐԱՋ Տարեգիրք, Ա. Տարի 1933. Ծ. Հ. Սիրունի: Պուրէ, էջ 272, գիւ 1.50 soums:

«Արազ» Տարեգիրքը, իր բովանդակութեամբ ու նկարագրով, որոշ չափերով կը տարբերի իր նմաններէն, և իր արժէքը՝ մասամբ իր այդ ինքնուրոյնութեան մէջն է: Միւս տարեգիրքերը մեզի կը բերեն առհասարակ ներկայ տարեշրջանի, գրական, գեղարուեստական, և մտաւոր իրադարձութիւններուն հարուստ մէկ ամփոփոյքը, մինչդեռ վերոյիշեալը, մեզի կը պատմէ Ռուսմանահայ գաղութին անցեալ և արդի կեանքը, իր անձերու և անցքերու յիշատակներովը, որոնք պատմութեան խուզարկուին համար լոյսեր՝ և տոհմասէր հոգիներուն սիրելի յուշեր կը հայթայթեն: Ուրախ ենք ըսելու որ տարեգիրքը իր յառաջադրած խիստ գովելի, և քաջալերուելու արժանի նպատակին մէջ լայն չափերով յաջողած է. և Յ. Ճ. Սիրունի որ կնքահայրը եղած է այս ձեռնարկին, եթէ ներուի մեզի այս բառով որակելու իր գերը, կրնայ իր արդիւնաւոր ճիգերուն եթէ ոչ նիւթական՝ գոնէ բարոյական յաջողութեամբ մխիթարուիլ:

Դործին գլխաւոր արժէքը ինչպէս ակնարկեցինք, իր պատմութեան յուշագիր մ'ըլլալու հանգամանքին մէջն է. իրր յիշատակարան համայնքի մը, որ չարաբաստօր մը, դժնդակ պարագաներու հարկադրանքին ներքեւ թողլքած իր մայրենի հողը, գացեր է օտար աստղերու տակ որունելու իր բախտը: Հայ գաղութներու պատմութիւնը մեր ազգային պատմութեան երկրորդ կէտն է, առանց որուն չ'ամբողջանար առաջինը: Հետեւաբար վտարանդի այդ բեկորներուն անցեալ կեանքը, լրացուցիչ մէկ մասնիկն է ամբողջ ցեղին պատմութեան, որուն շատ մը դժբախտութիւններէն մէկն ալ իր ծոցածին դուստներուն այդ կերպով կորսուիլն է:

«Արազ» Տարեգիրքը, որ աւելի ճիշտ պիտի ըլլար թերևս Ռուսմանահայ յուշագիրք յորջորջել, կը բացուի Ս. Խաչատուրեանի արարատի նկարով. որուն կը յա-